

Розділ X



ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ

УДК 1(470)(091)

В.В. КОРНІЄНКО

До історії давньоруського пасхального інструментарію: «рука Іоанна Богослова» в графіті Софії Київської

Стаття присвячена висвітленню сучасних результатів дослідження графіті № 87 з Софії Київської, текст якого є найдавнішою на теренах Давньої Русі відомою за писемними пам'ятками таблицею розрахунку дати Пасхи, що отримала назву «руки Іоанна Богослова». На підставі аналізу допущених помилок у написанні окремих літер графіті робиться висновок про існування глаголичного протографу «руки Іоанна Богослова», пізніше переписаного кирилицею та скопійованого автором напису № 87 на фреску Софії Київської.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, Пасха, пасхалія, «рука Іоанна Богослова».

Під час досліджень епіграфічних пам'яток Софійського собору С. Висоцьким у переході між приділами Свв. Іоакима й Анни та Михалівським на фресці з образом Св. Костянтина Великого [1] було виявлено графіті (№ 87) у вигляді таблиці з 28 клітинок (4 стовпчики, 7 рядків), у полі кожної було виконано по літері [2]. Дослідник припустив, що на фресці виконана таблиця для розрахунків пасхалії (табл. 1). Втім, більш конкретним висновкам перешкодила погана збереженість напису, внаслідок чого частина літер не була реконструйована, а декілька ідентифіковані неправильно. Тому публікатор не зміг чітко визначити, яку саме пасхалію накреслено на стіні храму.

Більш певні відомості надало виявлення у Старій Рязані під час розкопок Борисоглібського собору фрагменту фрескового тиньку з графіті у вигляді лівої долоні руки, повернутої до глядача. В основі пальців були прокреслені чотири літери **авгд**, трохи вище – **ѕз**. А. Мединцева, зважаючи на тотожність цих літер фрагменту тиньку з Борисоглібського собору нижнім рядом гра-

графіті № 87 з Софії Київської, визначила, що обидва відтворюють один і той самий давньоруський пасхальний інструментарій – «руку Іоанна Богослова» [3]. Її приклади відомі за кількома писемним пам'ятками [4]. Мала вона такий вигляд (рис. 1): на чотирьох пальцях відкритої до глядача лівої долоні в стовпчик записувалися у суворому порядку літери, що є календарними показниками т.зв. сонячних епакт. На основі цих показників розраховувалася дата законної («сврейської») Пасхи (Песаху), відрховуючи від якої тиждень, отримували дату православної Пасхи (Великодня) [5].

			Ж
Г (?)		Ж	А
Є	А	О (?)	Г
В	Г	Д	Є
У	О	С	З
С	З	А	В
А	В	Г	Д

Таблиця 1.

Текст графіті № 87, визначений за результатами досліджень С. Висоцьким.

Однак, установивши зміст виконаного на стіні Софійського собору графіті, А. Мединцева уникла питання коригування тексту, адже порівняння вміщених у писемних «руках Іоанна Богослова» показників із софійським графіті вказує на їх відмінність. У цьому випадку необхідним було б з'ясувати, чи на стіні храму виконана саме таблиця розрахунку пасхалії за «рукою Іоанна Богослова» – і тоді слід констатувати, що С. Висоцький допустив суттєві помилки в прочитанні напису. Або ж, якщо визнати правильність ідентифікації літер С. Висоцьким, слід розглядати таблицю в графіті № 87 як абсолютно новий різновид пасхалії, невідомий за писемними пам'ятками, принципи розрахунку дати Пасхи за якою суттєво відрізняються.

Виправив ситуацію Р. Сімонов, котрий вніс до запропонованого С. Висоцьким прочитання низку суттєвих коректив (табл. 2) [6]. Однак дослідник, унісши корективи, просто механічно переніс літери з відомих за писемними пам'ятками «рук Іоанна Богослова» до колонок графіті № 87. Тобто, критерії коригування тексту дослідника залишилися нерозкритими. Все це об'єктивно вимагає повторного вивчення графіті № 87, встановлення тотожності чи відмінності між показниками «руки Іоанна Богослова» й тексту на фресці. Саме ця робота була проведена автором даного дослідження в межах планового дослідження та публікації всього корпусу епіграфічних пам'яток Софійського собору. Висвітленню її результатів присвячене дане повідомлення.

Одразу зазначимо, що запропоновані Р. Сімоновим коригування в цілому відповідають оригіналові тексту графіті, однак є невеликі нюанси, які слід окремо пояснити. Зупинимо увагу на декількох спірних моментах. Оскільки текст графіті № 87 розбитий на клітинки з літерою в кожній, для зручності вони нами пронумеровані у наступній послідовності – зліва направо та зверху вниз. Нумерація виконує суто технічну роль, полегшуючи подальше викладення матеріалу.

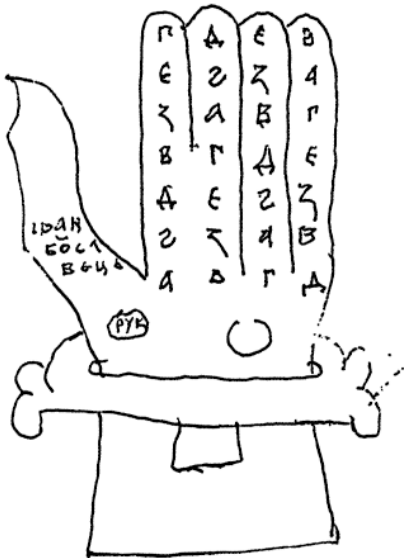


Рис. 1. «Рука Іоанна Богослова». Список Скалігерова каноніка 1331–1332 років. Бібліотека Лейденського університету, Нідерланди. (Под. за: Симонов Р.А. Математическая и календарно-астрономическая мысль в Древней Руси (по данным средневековой книжной культуры). – М.: Наука, 2007. – С. 347).

прокреслив літеру *з*. Зрозумівши власну помилку, він виправив її на *з*, написавши останню поверх першої. Саме цим і пояснюється така незвична форма літери.

У п'ятій клітинці С. Висоцький вказав вірогідну літеру *г*. Тиньк в цьому місці пошкоджений вибоями, однак за збереженими контурами в цьому місці впевнено читається літера *є*□.

Шоста клітинка також суттєво постраждала, втративши практично всю середню частину. За контекстом тут мала бути виконана літера *з*. Таку ідентифікацію підтверджує невеликий «хвостик», що виступає з вибою – ліва частина верхньої петлі «зело».

У сьомій клітинці Р. Сімонов указав літеру *з*, адже саме вона має стояти відповідно до покажчика «руки Іоанна Богослова». Хоча така корекція виправдана з погляду правильності календарного розрахунку, вона абсолютно не відповідає текстові графіті № 87, адже тиньк тут зберігся доволі добре – тому літера *ж* читається однозначно. Схема виконання, встановлена за вивченням напрямків руху лева, вказує, що автор прокреслив саме *ж*, тобто її ніяк не можна розглядати як *з* особливої форми.

Перша клітинка таблиці повністю знищена вибоєм, слідів літери тут не простежується. Втім, за аналогією з покажчиком «руки Іоанна Богослова» в цій клітинці слід реконструювати літеру *г*.

У другій клітинці, також майже повністю знищеній вибоєм, слід реконструювати літеру *д*. Це підтверджує невеликий збережений фрагмент, який можемо інтерпретувати як правий кут літери з ніжною.

У третій клітинці, незважаючи на часткове пошкодження вибоями, впевнено читається літера *є*.

Літера в четвертій клітинці визначена С. Висоцьким як *ж*, хоча за покажчиком «руки Іоанна Богослова» тут мала б стояти *з*. Адже «великий юс» не має цифрового значення, тож не може використовуватися для розрахунку пасхалії. Ретельно дослідивши напрямок руху лева під час виконання кожної складової «великого юса», ми змогли встановити, що у цій клітинці автор спочатку

У дев'ятій клітинці С. Висоцький прочитав літеру **є**, хоча тут має стояти **з**. Останню тут указав Р. Сімонов, адже саме ця літера відповідає покажчику «руки Іоанна Богослова». Проведене нами ретельне вивчення напрямків руху лева під час виконання літери дозволило встановити, що спочатку автор прокреслив літеру **є**, а потім, усвідомивши допущену помилку, виправив її на **з**.

В одинадцятій клітинці С. Висоцький прочитав ймовірну літеру **о**, однак на «руці Іоанна Богослова» тут має знаходитися **в**. Тиньк у клітинці викришився, від літери зберігся невеличкий фрагмент ліворуч зверху. За контурами його можна розглядати як верхню частину **в** – місце змикання щогли та верхньої частини петлі.

Літеру сімнадцятої клітинки С. Висоцький зазначив як добре збережену **ч**. Проте, незважаючи на пошкодження вибоєм, доволі добре збереглася верхня частина літери **д**, яка, втім, втратила обидві ніжки.

У вісімнадцятій клітинці, незважаючи на вибій у лівому нижньому куті, добре збереглася частина літери **є**. Тож реконструкція тут С. Висоцьким **о** безпідставна.

Як бачимо, сучасні дослідження епіграфічної пам'ятки дозволили встановити, що в цілому літери графіті тотожні покажчиком на «руці Іоанна Богослова», виняток становить лише сьома клітинка, у якій замість **з** автором була свідомо поставлена **ж** (табл. 3). Окрім цієї неузгодженості, в графіті були допущені 2 помилки (в четвертій та дев'ятій клітинках), однак їх виправили.

Для нашого подальшого дослідження важливо з'ясувати механізм виникнення цих неузгодженостей. Адже літери мають майже однаковий розмір, а лінії прорізів плавні та заокруглені. Ці особливості виконання видають руку досвідченого писця, який, до того ж, мав певний досвід у виконанні написів на твердому фресковому тиньку. Ці факти примушують не зводити пояснення допущених помилок тільки звичайної неухважності автора.

В четвертій клітинці спочатку помилково написана **з**, яка пізніше виправлена автором на відповідну позначці «руки Іоанна Богослова» літеру **с**. З першого погляду напрощується висновок, що він переплутав близькі цифрові значення літер, написавши «7» (**з**) замість покажчика рівно-

Г	Д	Є	С
Є	С	З	А
З	А	В	Г
В	Г	Д	Є
Д	Є	С	З
С	З	А	В
А	В	Г	Д

Таблиця 2.

Реконструкція Р. Сімоновим
тексту графіті № 87.

Г	Д	Є	(З) С
Є	С	Ж	А
(Є) З	А	В	Г
В	Г	Д	Є
Д	Є	С	З
С	З	А	В
А	В	Г	Д

Таблиця 3.

Реконструкція тексту графіті
№ 87 за результатами сучасних
досліджень В. Корнісника. В дужках
вказані помилково написані
літери, пізніше виправлені автором
напису.

го шести (ѕ). Однак не виключено, що причиною плутанини могла стати помилка в ідентифікації літери ѕ через специфіку графіки її виконання. В софійському графіті вона в усіх випадках має з-подібну форму. Однак різновидом написання «зело» була перекреслена «земля» [7]. Якщо перед очима автора був приклад «руки Іоанна Богослова», в якій позначки «б» (ѕ) написані в подібній графіці, то не виключена можливість переплутати схожі за формою літери з та ѕ.

У дев'ятій клітинці автор спочатку помилився вже на дві одиниці, написавши «5» (ε) замість покажчика «7» (ζ). Знову ж можна списати це на неуважність, припустивши, що він випадково продублював розташовану вище п'яту клітинку, в якій також стоїть позначка «5» (ε). Однак і в цьому випадку не виключена помилкова ідентифікація літери ε через специфіку її написання в дещо іншій графічній манері. В написі № 87 вона має вигляд відкритого праворуч півкола з язичком посередині. Проте, в писемних пам'ятках зустрічається також інша форма її написання – з відворотом ліворуч у верхній частині [8]. В такому виконанні вона може нагадувати з або ѕ у вигляді перекресленої «землі». Відтак, якщо в «руці Іоанна Богослова» позначки «5» (ε) були написані в подібній графіці, автор, перед очима якого вона була, міг допустити помилку, спершу неправильно визначивши її.

Утім, в обох випадках він розпізнав помилково визначені літери й виправився. Адже помилки в двох клітинках на одиницю чи двійку даватимуть хибний результат під час розрахунку пасхалії. Виправивши помилки, автор, однак, залишив у сьомій клітинці замість правильного покажчика ζ літеру ж, яка взагалі не має цифрового значення. Тобто, в цьому випадку похибка становить сім одиниць. Її автор чомусь зовсім не виправив. Тож, очевидно, що поштовхом до

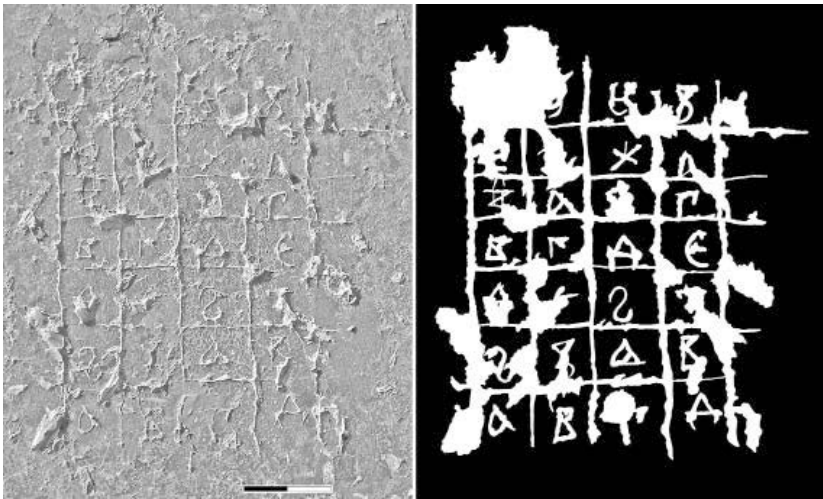


Рис. 2. Фотографія та прорисовка графіті № 87, виконані В. Корнієнком.

виправлення помилок стали не стільки невідповідності у цифрових позначках, оскільки в останньому випадку літера обов'язково була б виправлена. Це повертає нас до іншого визначення джерел двох помилок автора графіті – незвична для нього графіка написання літер у невідомому нам писемному варіанті «руки Іоанна Богослова». У свою чергу це засвідчує, що він послуговувався при виконанні напису на стіні храму не власною пам'яттю, а писаним взірцем. І саме в цьому «протографі» стояла в сьомій клітинці літера ж, яку він і повторив у таблиці графіті № 87. Ця обставина доволі цікава, адже засвідчує, що деякі написи перенеслися на фрески як скопійовані з інших писемних пам'яток.

Очевидно, автор не був детально ознайомлений із принципами розрахунку пасхалії за таким інструментарієм як «рука Іоанна Богослова», інакше б не тиражував помилку та неминуче виправив би літеру ж на правильний покажчик з. Щодо причин її появи у писемному «протографі», яким послуговувався автор графіті № 87, то вона знаходить єдине логічне пояснення. Цифровим еквівалентом літері в сьомій клітинці «руки Іоанна Богослова» відповідає «7», що в кирилиці передається літерою з. В нашому ж випадку тут стоїть літера ж, яка в кирилиці не має цифрового значення. Проте, в глаголиці цифра 7 передається якраз літерою «живете». В цьому випадку суперечності знімаються. Тож, ймовірно спочатку покажчики «руки Іоанна Богослова» були виконані глаголицею, а потім були переписані кирилицею з відповідними поправками для врахування відмінностей між цифровими значеннями окремих літер обох абеток. Під час цієї роботи через неуважність переписувача в сьомій клітинці такої поправки не було зроблено, а глаголична «живете» була просто транслітерована кириличною літерою ж. Саме цей транслітерований кирилицею писемний варіант «руки Іоанна Богослова», був перед очима автора графіті, який він виконав на фресці в Софії Київській.

Наскільки така помилка впливала на застосування саме цієї «руки Іоанна Богослова», встановити важко, адже в нашому розпорядженні немає даних щодо конкретного розрахунку дати Пасхи саме за виконаною на стіні храму таблицею. Однак графіті № 87, разом із іншими даними, підтверджує застосування зображень «руки Іоанна Богослова», відомих за більш пізніми джерелами, в домонгольський час [9]. Саме на підставі таких палеографічних ознак, як написання а з округлою петлею, з-подібної з, нахиленої ліворуч з з переломом і зіркоподібної, виконаної у три змахи ж [10], час появи графіті визначається в межах середини XI – кінця XII ст. Відтак, перед нами найбільш ранній відомий у Київській Русі приклад давньоруського пасхального інструментарію – «руки Іоанна Богослова».

Джерела та література

1. Образ святого впевнено ідентифікується за іконографією та виявленому й опублікованому Н. Нікітенко графіті з іменем «Κωνστανθῖνος». З останніх робіт див.: *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К. : Издательский Дом «Слово», 2004. – С. 229–230; *Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарбабянов В.Д.* Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного

- объема под хорами // Искусство Христианского Мира : Сб. ст. – Вып. XI. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2009. – С. 237.
2. *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – Вып. I. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 113–114 ; табл. LXXV, 2 ; LXXVI, 2.
 3. *Медьницева А.А.* Эпиграфические находки из Старой Рязани // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 253–254 ; рис. 1, 3 ; рис. 3, 3; *Вона ж.* Грамотность в Древней Руси (По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века). – М. : Наука, 2000. – С. 80–81 ; рис. 18.
 4. Напр. див.: *Симонов Р.А.* Математическая и календарно-астрономическая мысль в Древней Руси (по данным средневековой книжной культуры). – М. : Наука, 2007. – С. 347–348.
 5. Докладніше про давньоруський пасхальний інструментарій див.: *Симонов Р.А.* Вказана праця. – С. 66–95.
 6. *Симонов Р.А.* Вказана праця. – С. 340 ; рис. 21.
 7. Приклади написання такої літери див.: *Зализняк А.А.* Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М. : Русские словари, 2000. – С. 166.
 8. Там само. – С. 162.
 9. *Симонов Р.А.* Вказана праця. – С. 101.
 10. Докладніше про методику дослідження та застосовувані нами принципи датування за палеографічними ознаками див.: *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – Ч. 3: Центральна нава. – К. : Горобець, 2011. – С. 3–7.

***Корнієнко В.В.* К истории древнерусского пасхального инструментария: «рука Иоанна Богослова» в граффити Софии Киевской**

Статья освещает результаты современных исследования граффити № 87 из Софии Киевской, текст которого является древнейшим в Древней Руси известной по письменным памятникам таблицей расчета даты Пасхи, которая получила название «руки Иоанна Богослова». На основании анализа допущенных ошибок в написании отдельных букв граффити делается вывод о существовании глаголического протографа «руки Иоанна Богослова», позднее переписанного кириллицей и скопированного автором записи № 87 на фреску Софии Киевской.

Ключевые слова: эпиграфика, граффити, София Киевская, Пасха, пасхалия, «рука Иоанна Богослова».

***Kornienko V.V.* Appealing to History of Old Russ Easter Tools: «St. John the Evangelist's Hand» in Graffito of St. Sophia of Kyiv**

The research article is dedicated to the modern results of the study of graffito No.87 from St. Sophia of Kyiv. According to written sources, the text of this graffito is the oldest table on the territory of Old Russ for the calculation of the date of Easter, which is called “St. John the Evangelist’s hand”. Based on the analysis of mistakes made in writing some letters of graffiti, one can draw a conclusion concerning the existence of Glagolitic protograph of «St. John the Evangelist’s hand», later rewritten in Cyrillic alphabet and copied by the author of inscription No.87 on the fresco of St. Sophia of Kyiv.

Key words: epigraphy, graffiti, St. Sophia of Kyiv, Easter, computus, «St. John the Evangelist’s hand».

Подано до друку: 18.05.2012 р.